

УДК 616.831-07:313

ОДНОМІРНІСТЬ І КОНКРЕТНІСТЬ СИНТАГМИ ЯК РЕАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ ПОРОДЖЕННЯ ТА СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЯ

Філатова О.В.

Розглядається актуальне питання породження структури і змісту мовлення. Приділяється увага синтагмі як вихідній мовленнєвій одиниці та її основним структурно-смысловим показникам.

Ключові слова: синтагма, одномірна одиниця мовлення, синтагматичний запис, синтагматична структура.

Рассматривается актуальный вопрос структуры предложения и текста. Уделяется внимание исходной речевой единице и её основным структурно-смысловым признакам.

Ключевые слова: синтагма, одномерная единица речи, синтагматическая запись, синтагматическая структура.

The paper studies speech structure formation with special attention to syntagma as the basic speech unit and its main structural and semantic features.

Keywords: syntagma, one-dimensional unit of speech, syntagmatic note, syntagmatic structure.

З питання породження мовлення і його вихідної одиниці в лінгвістиці існує декілька думок:

1) мовлення породжується з окремих слів шляхом побудови речення як мінімальної мовленнєвої одиниці в результаті реалізації тієї чи іншої його структурної схеми за допомогою лексичних поширювачів, а розподіл його на члени речення підтверджує таку думку [19, с. 63; 4, с. 16; 5, с. 13]; а з речень будуються тексти;

2) матеріалом для побудови мовлення (зокрема речення) виступають слова і словосполучення як готові номінативні одиниці [3, с. 231; 9, с. 6];

3) одиниця побудови мовлення – речення, бо саме воно є мінімальною комунікативною мовленнєвою структурою [1, с. 17; 8, с. 7];

4) вихідна одиниця мовлення – синтагма [20, с. 73; 6, с. 127; 17, с. 71].

Таке положення породжує актуальну проблему, з якою намагаються розібратися дослідники в галузі мовознавства.

У перших трьох думках представлено посилання хоча і на однотипні, але різномірні одиниці, які до того ж відносяться до різних лінгвістичних сфер, і це викликає природні сумніви щодо їх коректності, відповідності науковій істині та мовленнєвій практиці.

Неважко помітити, що друге ствердження є уточненням першого, до того ж обидва вони суперечать третьому. Якщо речення – одиниця

мовлення, яка має інтонаційне, структурне і смислове завершення, то його не можна вважати вихідною одиницею мовлення. “Текст не складається з речень... а реалізується в них” [2, с. 6]. До того ж деякі тексти можуть мати структуру одного речення. Наприклад, такі тексти малого жанру, як прислів'я, афоризми, епітафії, вірші тощо.

Звичайно речення характеризується складною структурою й таким самим змістом. А отже, воно об'єктивно не може бути вихідною одиницею породження мовлення. Тому реально має існувати мовленнєва структура, менша за речення, на основі якої воно й складається, тобто реальна вихідна одиниця мовлення. Вона має бути одномірною, недиференційованою, в якій одному компоненту конкретної структури має відповідати один компонент змісту, тобто бути граничною мінімальною одиницею.

Мета статті – визначити мінімальну мовленнєву одиницю, її ознаки, звернути увагу на її роль у породженні і сприйманні мовлення.

Важко погодитися з думкою, згідно з якою одиницею породження мовлення є слово. Відповідно до неї в мові існують структурні схеми речень і будь-яке речення як мовленнєва структура породжується шляхом реалізації тієї чи іншої схеми в результаті поширення її окремими словами. Особливу курйозність цій концепції надає той факт, що мовлення в цілому і речення зокрема

сприймаються не на рівні слів і зміст речення не визначається простою сумою їх значень. Усе це відомо лінгвістам і сприймається ними як аксіома. Відповідно до даної теорії виходить, що будується мовлення з окремих слів, а сприймається чомусь уже не на їх основі.

У даній концепції окремі її положення позбавлені логічного сполучення, це робить їх непереконливими, а саму теорію – стохастичною. Вона, скоріше, співвідноситься з якоюсь словесною грою, а не з мовленнєвою діяльністю народу як головним знаряддям його мислення і спілкування. Думається, що при рішенні цієї проблеми треба, по-перше, чітко розмежовувати сфери мови і мовлення, по-друге, послідовно диференціювати мовні і мовленнєві одиниці, по-третє, керуватися наступним об'єктивним принципом: з яких вихідних одиниць мовлення складається, на їх основі воно й сприймається. І навпаки, на основі яких одиниць мовлення сприймається, саме з них воно безпосередньо складене. Аналізуючи особливості власного мислення і породження мовлення, можна з'ясувати, як воно відбувається, з яких одиниць складається і як формується його зміст. Можна побачити, що воно має лінійний характер, бо породжується шляхом послідовного нарощення вихідних мовленнєвих одиниць. Що це за одиниці? Слова чи словосполучення? А може, ті й інші разом? Що виступає в ролі вихідної одномірної одиниці виміру мовлення при його породженні і сприйманні?

Історія виникнення багатьох одномірних одиниць виміру вельми цікава. Наприклад, у стародавніх індійців вихідною одиницею вимірювання довжини стала зернина ячменя. Вісім зернин склали товщину пальця, чотири пальці – ширину кулака, шість кулаків склали "лікоть". Миля дорівнювалася 4 тис. ліктів, тобто 768 тис. зернин ячменя.

У будівельників вихідною одиницею виміру з давнього часу була цеглина. Товщина кладки становила півцеглини, цеглину, дві цеглини тощо.

І зернина ячменя, і цеглина використовувалися як вихідні, одномірні одиниці виміру. На їх основі розвивалися інші одиниці виміру довжини та об'єму, наприклад, чувал із зерном, вагон з цеглою тощо.

Аналогічна ситуація і з мовленням, яке має дві цільові настанови: перша пов'язана з його лінійним нарощенням, друга – з лінійним сприйманням. Обидві здійснюються за допомогою загальної вихідної одиниці – мінімальної та одномірної. Питання лише в тому, яка це одиниця.

Безумовно, це має бути не складна і не узагальнена одиниця (тобто не мовна), а мінімальна мовленнєва структура з конкретним, ситуативним значенням, яке відповідає одному компоненту змісту.

Американські лінгвопсихологи виділяють одиниці породження мовлення (на рівні речення), починаючи із звуків і морфем, кваліфікуючи їх як "безпосередньо складові речення" [10, с. 313; 8, с. 10; 23], його базисні компоненти.

Але з таким підходом важко погодитися, тому що названі одиниці не визначаються самостійністю. Вони існують у складі слів, мають закріплене, чітко

визначене місце, незалежні від волі і мовленнєвої діяльності носіїв мови. Звуки та морфемні – це задані мовні одиниці в заданих структурах, тому вони не можуть бути "безпосередньо складовими речення" як мовленнєвої структури. В мовленні вони з'являються тільки в структурі мовленнєвих одиниць. Вони репродукуються в словах, як взагалі і самі слова у сфері мовлення, тоді як усі його реальні однотипні одиниці мають індивідуальне походження, яке породжується на основі мінімальної вихідної мовленнєвої одиниці. Навіть гранична мінімальна мовленнєва структура індивідуальна, але водночас вона має константні ознаки, які дозволяють говорити про її типовість і однотипність. Що стосується звуків, то слід говорити не про породження з них мовлення, а лише про особливості мовленнєвої творчості, коли суб'єктом мовлення враховується звуковий склад одиниць (наприклад, у поезії), але це зовсім не означає, що звуки стають "безпосередньо складовими речення". Звісно, деякі поети робили спроби створення звукової поезії, які так і залишилися лише випадковими спробами – не більше того.

Коли у людини з'являється бажання висловити якусь думку чи передати актуальну інформацію, вона вдається до мовлення як загальнодоступного засобу реалізації такого бажання. Її мовлення формується відповідно до загального змісту з окремих мовленнєвих компонентів – вихідних одиниць мовлення. Якщо прослідкувати за усним мовленням, можна побачити, що в ньому суб'єкт мовлення розмежує паузами не слова або словосполучення і не речення, а окремі групи слів. Завдяки цим паузам слухачами легко сприймається зміст кожної такої групи і поступово передається загальний зміст мовлення. Академік Л.В.Щерба назвав таку одиницю **СИНТАГМОЮ**, запозичивши цей термін у І.О.Бодуена де Куртене, який, розмежовуючи мову і мовлення, мовні і мовленнєві одиниці, називав ним слово в мовленні (реченні). Л.В.Щерба вклав у термін нове значення. Поняття синтагми в нього уточнювалося протягом багатьох років. З фонетичного воно наприкінці наукової діяльності вченого трансформувалося в синтаксичне. В останніх своїх виступах і записках науковець визначає синтагму як мінімальну мовленнєву одиницю, яка звичайно складається з декількох слів, об'єднаних структурно, інтонаційно і за змістом і виступає в ролі вихідної структури породження мовлення. Югославський лінгвіст Ф.Мікуш відносно синтагми висловився так: "Людська мова складається в принципі з однієї типової структури – синтагми" [7, с. 129]. Якщо у даному вислові замінити слово "мова" на "мовлення", то важко щось заперечити відносно такого ствердження.

Синтагми послідовно одна за одною поєднуються (нарощуються) в мовленні, складаючи його структуру і зміст. Здійснюється не поетапна побудова складних мовленнєвих структур, а єдиний процес послідовного нарощення синтагм, побудова єдиної синтагматичної структури інформації. Це досить наглядно виявляється в усному спілкуванні [15, с. 216].

Але й писемна форма мовлення (текст) починається з першою синтагмою, а закінчується з остан-

ньою. При цьому текст традиційно структурується ще у вигляді речень. У кожному тексті є дві структури: синтагматична і реченнєва. Функції синтагм і речень у тексті різні [14, с. 172; 16, с. 65].

Синтагмі як вихідній мовленнєвій структурі притаманні ознаки **одномірності, мінімальності і конкретності**. Її одномірність полягає в тому, що вона є граничним мінімальним компонентом мовлення, в якому єдності структури відповідає єдність змісту. Синтагми з'являються і сприймаються в процесі мовлення. Вони інтонаційно розмежовуються суб'єктом (паузами), внаслідок чого легко сприймаються слухачами. Паузи, розмежовуючи синтагми, сприяють об'єднанню їх значень у загальний зміст усного повідомлення.

Категорія речення об'єднує надто різні в формальному і змістовному відношеннях мовленнєві структури. Багато речень – навіть ті, які традиційно кваліфікують як прості, – часто складаються з мінімальних мовленнєвих одиниць, тобто мають складний формат змісту. Тому речення не можуть вважатися мінімальними й одномірними. Щоб усвідомити зміст речення, треба з'ясувати, як співвідносяться в ньому між собою не стільки окремі слова, скільки групи слів. Звернемося до таких речень:

Дуже засмутила його пропозиція старого товариша; Сьогодні тільки брат прийшов до нього; Після операції ходити довго не міг.

Очевидно, що складені вони не з окремих слів: кожне з них можна зрозуміти по-різному – залежно від того, як згрупувати в них слова. Пор.:

Дуже засмутила його пропозиція / старого товариша (він засмутив) і

Дуже засмутила його / пропозиція старого товариша (засмутила його);

Сьогодні / тільки брат прийшов до нього (більше нікого не було) і

Сьогодні тільки / брат прийшов до нього (раніше не приходив);

Після операції / ходити / довго не міг (ходити взагалі не міг) і

Після операції / ходити довго / не міг (трохи ходив, але недовго).

Наразі неважко переконатися в тому, що всі наведені речення сприймаються не на рівні окремих слів, а на основі єдиних груп слів – синтагм. Безумовно, їх автор мав на увазі якийсь конкретний зміст, який в усному спілкуванні легко зрозуміти завдяки його паузам між синтагмами. Автор передбачав конкретну інтонацію.

Але щоб правильно зрозуміти ці мовленнєві структури в письмовій формі, читачеві треба адекватно визначити й усвідомити всі авторські синтагми. В арсеналі мови немає ніяких засобів для графічного виділення синтагм, тому кожному читачеві їх треба виділити самостійно. Його мета – усвідомити авторський варіант синтагматичної структури тексту та його інтонацію, що стане гарантією точного сприймання змісту.

У зв'язку з цим стає прозорою основна мета навчання читання, на яку вказував ще давньоримський ритор, граматики, письменник і вчитель дітей імператора Доміціана Марк Фабій Квінтіліан: навчати читання треба так, "щоб учень розумів зміст" [6,

с. 180]. У нас багато років вчили дітей читання, акцентуючи основну увагу не на точному розумінні тексту, а на швидкості читання. Проте основною метою може бути тільки максимальна точність розуміння тексту, тобто те, заради чого й існують тексти як джерела знань. Швидкість читання у кожної людини буде такою, яка відповідає динаміці його психічної, зокрема інтелектуальної, діяльності.

Поєднуючись у синтагмі, слова трансформуються в конкретну мовленнєву структуру із ситуативним значенням, яка виступає в ролі єдиного компонента формування тексту. Зараз за допомогою синтагматичного запису з'ясуємо роль синтагм в усному повідомленні. Графічно відобразимо все те, що ми безпосередньо розрізняємо при сприйманні мовлення на слух: синтагми, їх обсяг і межі, а також тривалість пауз між ними.

Історія виникнення багатьох одномірних одиниць виміру / вельми цікава /// у стародавні часи / практичні потреби пастушества / землеробства / і різних лісових промислів / зробили актуальним / вимірювання довжини і відстані /// розвиток землемірної практики / привів до вимірювання площин і кутів // а розвиток будівництва і виробництва // до вимірювання обсягів і ємностей /// абстрактна геометрична наука / відображаючи логіку розвитку практики // просувалася у вивченні / від лінії і площини / до обсягу /// одне вимірювання / поєднувалося з другим / у результаті чого / в класичній евклідовій геометрії / вимірювання лінії / виявилось односпрямованим // площини // двоспрямованим // а обсягу // триспрямованим /// але всі ці параметри // довжина / площина / і ємність // мали свої одномірні одиниці виміру /.

У звичайному письмовому оформленні цього мовленнєвого фрагменту в вигляді тексту в його автора шість речень. Але при визначенні їх кількості і розмежуванні у різних людей, як правило, виявляються різні результати. Експерименти показали, що в даному мовленнєвому фрагменті респонденти виділяють від трьох до десяти речень. Це об'єктивно свідчить про те, що складено його не шляхом послідовного нарощення речень. Увесь цей фрагмент, як відображає синтагматичний запис, з'явився завдяки послідовному нарощенню тридцяти двох синтагм, у чому неважко переконатися. Достатньо записати його на магнітофон, а потім прослухати і проаналізувати запис (або прослухати, як його промовляє хтось інший). У будь-якому разі в ньому можна визначити всі синтагми та паузи між ними. Завдяки паузам легко сприймається зміст синтагм і фрагмента в цілому.

Звичайною синтагма об'єднує групу слів, але може бути представлена одним словом, якщо суб'єкт мовлення вважає, що його достатньо для виконання комунікативної задачі. У такому разі слово виконує функцію однокомпонентної синтагми. Порівняйте функції синтагм у нашому синтагматичному запису: *всі ці параметри // довжина / площина / і ємність // мали свої одномірні одиниці виміру.*

Послідовне нарощення синтагм та їх ситуативних значень виливається в загальний зміст промови (тексту). Розподіл промови на синтагми здійснюється для того, щоб послідовно усвідомити їх обсяг і значення, поєднати їх, адекватно зрозуміти їх загальний зміст. Речення в усному мовленні

інтонаційно не розмежовуються. Вони з'являються лише при оформленні тексту як традиційний спосіб його структурування, з метою адаптації [14, с. 172]. Саме на таке призначення речень указує комп'ютер: фіксуючи складні реченнєві структури, він не кваліфікує їх як помилкові, а радить їх спростити, мотивуючи це тим, що вони можуть заважити сприйманню тексту. На це вказують і деякі інші факти, наприклад, при написанні диктантів дуже часто виникає питання: "Це вже нове

речення?", – яке свідчить про те, що учні не розмежовують речень на слух. Якщо речення не має у зв'язному тексті чітко визначених меж, воно не може бути вихідною одиницею його породження, а лише його проміжною структурою. Розглянемо такий мовленнєвий фрагмент:

Психічний стан спортсмена, / який бере участь у першому змаганні, / є природним станом людини, / яка бажає перевірити свої можливості.

У ньому чотири синтагми. Саме вони склали структуру і зміст речення (S):

1	2	3	4
S =	+	+	+
<i>Психічний стан спортсмена</i>	<i>який бере участь у першому змаганні</i>	<i>є природним станом людини</i>	<i>яка бажає перевірити свої можливості</i>

Як бачимо, в реченні окремі слова закріплені в синтагмах, вони не мають ніякого самостійного відношення до структури і змісту речення і виступають як невід'ємні компоненти своїх синтагм – з конкретним, ситуативним значенням. Жодне слово не є самостійним компонентом речення: всі вони потрапили в нього в складі своїх синтагм. Жодне з них не можна відірвати від синтагми, в яку воно входить, і переставити в якесь інше місце речення. Так що функції слів вичерпуються на рівні синтагм.

Якби речення формувалося з окремих слів шляхом поширення тієї чи іншої абстрактної схеми, то й сприймалося б воно на рівні цих слів. Але сприймається воно на рівні синтагм. Тобто з яких вихідних одиниць воно складене, на основі цих одиниць і сприймається.

Між синтагмами встановлені чіткі міжсинтагматичні зв'язки. Вони базуються на синтаксичному і смислово зв'язках між ключовими компонентами синтагм. Ключові компоненти (слова) синтагм – це своєрідні важелі, через які встановлюються взаємовідношення між синтагмами. Так, перша і друга синтагми об'єднуються завдяки зв'язку їх ключових компонентів *спортсмена – який бере участь*. Перша і третя об'єднуються на основі зв'язку їх компонентів *стан – є природним станом*. Третя і четверта – на основі зв'язку між компонентами *людини – яка бажає*.

У цьому реченні немає безпосереднього граматичного і смислового зв'язку між першою і четвертою синтагмами, а також між другою і четвертою. Але завдяки тому, що всі вони граматично і змістовно зв'язані з третьою синтагмою, між ними виникає опосередкований смисловий зв'язок, який сприяє формуванню загального змісту речення. Виникнення опосередкованого смислового зв'язку

між граматично не пов'язаними синтагмами лежить в основі будь-якого мовлення.

Рідною мовою кожна людина, звичайно, користується автоматично, і синтагми в її мовленні з'являються спонтанно, на основі її лінгвістичного розвитку, мовленнєвих вмій і навичок. З'являються вони як природна психічна реакція на актуальну інформацію. Синтагми будуються свідомо тільки при використанні чужої мови, якою людина володіє недостатньо, або рідної, коли суб'єкт відчуває психологічний тиск. Кожний конкретний фрагмент дійсності сприймається ним комплексно (що знаходить відображення в єдності всіх слів синтагми).

У процесі мовлення спонтанно виникають лексичні об'єднання – синтагми – як вихідні мінімальні його компоненти. В усному мовленні вони належать конкретній промові, а в письмовій формі – контексту, до якого вони входять.

Таким чином, усна і писемна форми мовлення мають синтагматичну основу: вони породжуються і сприймаються на синтагматичному рівні.

Синтагми – це реальні одиниці породження тексту, а речення – структури його традиційного оформлення.

Синтагма – мінімальна мовленнєва одиниця. Це конкретна, вихідна, одномірна структура. Як і всі інші одиниці мовлення, вона має індивідуальний характер, що підтверджується існуванням багатьох тисяч крилатих висловів, які мають конкретних авторів.

Синтагма лежить в основі формування і розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності: продуктивних і рецептивних. Вельми важлива її роль у навчанні читання з адекватним розумінням тексту, в зв'язку з чим вона вимагає подальшого всебічного і ретельного вивчення.

Література

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высш. школа, 1978. – 440 с.
2. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 173 с.
3. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний (На материале русского языка) / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1975. – С. 231–253.

4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / Анатолій Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
6. Квинтилиан М. Ф. Воспитание оратора / М. Ф. Квинтилиан // Идеи эстетического воспитания. – М., 1973. Т. 1. – 1973.
7. Микуш Ф. Письмо в редакцию / Ф. Микуш // ВЯ. – 1959. – № 5. – С. 127–132.
8. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. – К. : Выща школа, 1971. – 191 с.
9. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980. Т. 2. – 1980. – 709 с.
10. Филатова Е. В. Вопрос синтагмы в американской лингвистике / Е. В. Филатова // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк, 2009. – Вып. – 13. – С. 313–324.
11. Філатова О. Реальна одиниця породження і сприймання мовлення, її граматичні та змістовні ознаки і функції / Олена Філатова // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2010. – Вип. 22. – С. 56–61.
12. Филатова Е. В. Синтагма как основная единица порождения и восприятия речи / Е. В. Филатова // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2010. – № 4. – С. 15–22.
13. Филатова Е. В. Функции синтагмы в структуре предложения и текста / Е. В. Филатова // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2011. – № 2. – С. 17–26.
14. Филатова Е. В. Порождение, структурирование и восприятие речи и отношение к ним слова, словосочетания, синтагмы и предложения / Е. В. Филатова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2011. – № 2. – С. 172-177. – Режим доступа: <http://www.gramota.net/materials/2/2011/2/51.html>. – Название с экрана.
15. Філатова О. В. Місце і роль синтагми в усній і писемній формах мовлення / О. В. Філатова // Лінгвістика. – 2011. – № 3 (24). – Ч. 2. – С. 216–223.
16. Филатова Е. В. Синтагматическая и предложенческая структуры текста и их назначение / Е. В. Филатова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – 2011. – Т. 24 (63), № 4. – Ч. 2. – С. 65–72.
17. Филатова Е. В. О некоторых противоречиях в теории порождения речи / Е. В. Филатова // Філологічні трактати. – 2011. – Т. 3, № 2. – С. 71–77.
18. Філатова О. Мовні і мовленнєві одиниці та їх відношення до породження, структурування і сприймання мовлення / Олена Філатова // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2012. – Вип. 25. – С. 21–27.
19. Филатова Е. В. Синтагма как исходная единица порождения и восприятия речи / Учебное пособие по теоретическому синтаксису речи / Е. В. Филатова, В. А. Филатов. – Донецк : ДонНУ, 2012. – 200 с.
20. Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? / Ю. В. Фоменко // Филологические науки. – 1975. – № 5. – С. 60–64.
21. Щерба Л. В. Фонетика французского языка / Л. В. Щерба. – М., 1983. – 309 с.
22. Braine M. The ontogeny of English phrase structure: The first phase / M. Braine. – Language, 1963. – P. 1–13.
23. Filatova E. V. Syntagmatics of the English sentence as the main way of its adequate perception / E. V. Filatova // Вісник ДІТБ. – 2010. – № 14. – С. 335–338.
24. Fodor J. A. The psychological reality of linguistic segments / J. A. Fodor, T. G. Bever // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1965, 4. – P. 414–420.
25. Slobin D. I. Psycholinguistics / D. I. Slobin. – Berkeley : University of California, 1971. – 214 p.